

В.І.Ульяновський*

ВЕЛИКА ПЕРЕДСМЕРТНА МОЛИТВА КНЯЗЯ ІЛЛІ ОСТРОЗЬКОГО: ФОРМИ І ПРОЯВИ РЕЛІГІЙНОСТІ ТА ЕСХАТОЛОГІЧНІ МОТИВИ

Аналізується заповіт князя Іллі Острозького, «велика молитва» людини на порозі переходу в інший світ. Робиться спроба прояснити картину релігійності ранньомодерного соціуму на прикладі одного з представників верхнього щабля соціальної піраміди. Не відрізняючись за життя проявами якоїсь особливої побожності, перед обличчям близької смерті молодий князь виказав віру в потойбічне життя, спокуту, знання малої й великої есхатології. Сила та «обсяг» його великої передсмертної молитви вказують на розуміння тестатором факту недостатнього прояву релігійності за життя й потребу максимального використання відведеного життєвого часу та коштів задля надолуження згаяного в межах традиційної «території віри».

Ключові слова: заповіт, молитва, спокута, релігійність, князь, рід, Острозькі.

Серед безперервної галереї князів Острозьких Ілля належить ледве чи не до найменш знаних. Навіть щодо «протопласта» роду – князя Данила з XIV ст. – відомо (чи, точніше, написано в історіографії) незмірно більше. Між тим про Іллю збереглося немало писемних документів, у тому числі виданих з-під його руки. У чому причина такої «затертості» старшого сина великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Острозького? Невже він якийсь «нікчемний» представник роду? Біографія князя, котрий кілька років посідав уряди брацлавського намісника й вінницького старости, що вимагали постійних зусиль для оборони краю від татарських нападів, заперечує таке твердження¹. Натомість вочевидь виступає інший фактор з обличчям найвідомішого з Острозьких – Василя-Костянтина. Саме він зробив усе для того, щоб якщо не стерти, то принаймні затерти пам'ять про старшого брата від першої батькової дружини, головного претендента на спадщину великого гетьмана литовського, з яким сам Василь та його матір – княгиня Олександра зі Слуцьких Острозька вели довгі війни й судові процеси впродовж цілих дев'яти років. Василь-Костянтин спричинився до того, що навіть місце поховання Іллі було назавжди «затулене» великим надгробком батька в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. За Василем-Костянтиним пішли всі біографи дому Острозьких, придворні літописці, письменники й поети. Ілля залишився лише в маеткових документах, які неможливо було видалити з родового архіву, оскільки вони конче необхідні для обґрунтування прав на володіння.

* Ульяновський Василь Іринархович – доктор історичних наук, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
E-mail: uljanovskij@mail.univ.kiev.ua

¹ Детальну біографію князя Іллі Острозького див.: Ульяновський В.І. «Затертий» князь Острозький: старший син великого гетьмана литовського Ілля Костянтинович // Проблеми славноведень. – Брянск, 2012. – Вып.14. – С.32–98.

З усього життя й діяльності Іллі Острозького у цій статті ми предметно звернемося до аналізу останнього акту життєвої драми молодого князя – його заповіту, де було промовлено «велику молитву» помираючого. Цей факт набуває особливої гостроти, якщо врахувати, що наявні документи не фіксують якихось проявів побожності Іллі до його фатального падіння з коня під час лицарського турніру на Вавелі у Кракові. Чи може ця позірна антиномія не проявленої молитви до трагедії й «великої молитви» у заповіті прояснити картину релігійності тогочасного соціуму на прикладі одного з представників «вершинного ряду» соціальної піраміди? На нашу думку, відповідь має бути однозначно позитивною, оскільки молитва в духівниці вказує на віру в потойбічне життя, спокуту, передбачає знання щодо малої й великої есхатології, а сама її сила та «обсяг» свідчать про розуміння тестатором факту недостатнього прояву релігійності за життя, потребу максимального використання відведеного життєвого часу та коштів задля надолуження згаяного молитовного часу й простору в межах традиційної «території віри».

Проте перш, ніж перейти до означеної «великої молитви» Іллі Острозького, маємо наголосити на кількох моментах сакрального, релігійного й суто церковного характеру, а також, на перший погляд, далеких від релігії сферах, які прямо чи опосередковано стосувалися княжича/князя Іллі та ментальних установок його свідомості, розуміння християнської моралі й поведінкових жестів.

Насамперед, це закладена в його імені суто церковна традиція ім'янаречення. Рік народження Іллі (як і сам шлюб його батьків – великого гетьмана литовського князя Костянтина Івановича Острозького та княгині Тетяни-Анни Гольшанської) визначається дослідниками в межах 1507–1510 рр. Проте принаймні 2 травня 1508 р. Ілля вже мав «певний вік», оскільки батько від свого, дружини та сина імені здійснив фундуш на церкву Преображення в Турові, записаний на аркушах Турівської Євангелії XI ст.² Ім'я «Ілля» для Острозьких не було родовим, тож залишається вважати, що воно було надане за церковним календарем, а отже, хлопчик народився, або ж був охрещений (що більш вірогідно, з огляду на датування вкладу 2 травня 1508 р., тобто до цього числа Ілля вже з'явився на світ) близько 20 липня/2 серпня (канонічно хрещення мало відбутися на сороковий, або після сорокового дня від народження). Отже, від початку батьками закладався певний «релігійний код» при ім'янареченні своєї дитини. Ілля в перекладі з давньоєврейської означає – «Мій Бог – Господь». Одноіменний пророк був великий борцем проти ідолошанування (Ваала) та захисником ортодоксії, йому традиційно приписують численні чудотворіння. Християни, слідом за юдаїзмом, прийняли переказ про небесне вознесення пророка Іллі після смерті на вогненній колісниці (2 Цар. 2:11–12). Згідно з Новим Заповітом, Ілля з Мойсеєм з'являлися Христові на горі Фавор під час преображення й вели з ним бесіду про те, що мало статися в Єрусалимі (Лк. 9:31). Рішучість, сміливість, різкість у діях і твердість у протистоянні ворогам – усі ці риси, які у житійних текстах та акафістах пророку

² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.4. – Вильно, 1876. – С.1; Вестник Западной Европы. – 1868. – №10. – С.19.

Іллі з дитинства мав слухати княжич, проявилися і в його характері. Утім, ми не маємо джерел, котрі засвідчували б особливе ставлення Іллі Острозького до культу пророка, хоч це (відсутність писемних свідчень) і не виключає такого ставлення. Пошанування патронального святого свого первістка чітко засвідчив його батько: уважається, що на честь сина князь Костянтин побудував у Дубні церкву Св. Іллі – тезоіменитого покровителя дитини, котрий мав захищати спадкоємця дому Острозьких.

До народження молодшого сина Василя (у другому шлюбі Костянтина Івановича) Ілля залишався єдиною батьковою надією. Увесь ореол слави великого гетьмана литовського довгий час «витав» саме над Іллею. Він продовжив батькову звитягу у виправах проти татар (1530–1538 рр.)³. На чолі найбільшого з-поміж усієї литовсько-руської знаті власного загону (500 вершників) узяв участь у кампанії 1534–1535 рр. проти Московської держави – і цим також продовжував батькову звитяжність у битві під Оршею 1514 р.⁴ У 1536 р. Ілля у складі посольства Івана Сапеги побував у Москві та ближче познайомився з цією державою, її столичним містом, де свого часу сидів в ув'язненні великий гетьман Костянтин Острозький⁵. Відчуваючи за собою харизматичну «батькову тінь», Ілля без жодного сумніву позиціонував себе як впливового й могутнього маґната. Це цілком адекватно сприймалося сучасниками, про це писали філософи й поети, це було ознакою доби. Наприклад, Андрій Волян (1530–1610 рр.) у творі «Про державного мужа і його особисті добродієвності» (1608 р.) зазначав:

«Аристократам же всюди честь і похвала. Ніхто не перечить, коли нащадки нобілів купаються у променях тієї слави й пошани, яку мали їхні предки. Такому потомству довіряють вести державні справи, керувати самою державою. І це, звісно, цілком правильно, коли потомки бережуть колишню славу батьків і дідів, коли вони такі ж добродієвні, і коли насправді виявляють ся вартими своїх мудрих та славних прашурів»⁶.

Сентимент короля до Іллі Острозького, на бік котрого Сигізмунд I ставав у численних судових процесах, був пов'язаний саме зі ще свіжою пам'яттю про заслуги його батька. Це проявлялось і в нечисленних справах щодо церковних володінь. Наприклад, коли за скаргою віленського кустоша та плебана князя Павла «з княжат литовських» (незаконний син короля) стосовно захоплення Острозьким церковної землі та надання Павлом підтверджувальних листів королів Казимира й Александра щодо меж церковного маєтку, Сигізмунд I виніс рішення на користь позивача (5 січня 1535 р.), він усе ж зажадав, щоб не

³ *Żelewski R.* Ostrogski Ilia // *Polski Słownik Biograficzny*. – Т. XXIV. – Wrocław, 1979. – S. 480–481; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 56.

⁴ *Acta Tomiciana*. – Т. 16/1. – Wrocław; Kraków; Poznań, 1960. – S. 632, 696; Т. 16/II. – Wrocław; Kraków; Poznań, 1961. – S. 32, 111.

⁵ *Ворончук І.О.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – К.; Старокостянтинів, 2001. – С. 26.

⁶ *Volan A.* De principe et propriis, eius virtutibus. – Gdańsk, 1608; *Волян А.* Пра дзяржаўнага мужа і яго асабістгя дабрачыннасці // *Спадчына*. – Минск, 1991. – №3; 1992. – №1.

ображати Іллю, створення двосторонньої комісії задля розгляду справи на місці й полюбовного розмежування маєтностей⁷.

У цих судових процесах проти церковнослужителів та церковної власності Ілля позірно ніби демонстрував свою нехоть до релігії. Подібні оцінки таких дій магнатів і шляхти стали нормою у сучасній історіографії. Однак у цьому криється певна «ментальна пастка». Ідеться про те, що питання землі та власності розглядалося, як правило, автономно й становило основу основ життя середньовічного та ранньомодерного суспільства всієї Європи, окрему безконкурентну матеріальну цінність. Натомість питання віри мали доволі особистісний характер і зримо проявлялися в наданнях на храми, монастирі, оздобленні важливих святинь, особливо ж у родових маєтках. Тож усі сутички й зачіпки з церковними структурами (незалежно від конфесії) не стосувалися релігії – лише права власності та майна.

Однак серед численних наїздів, вирішення питання власності силою та через суди у практиці Іллі Острозького можна завважити й нетипові приклади поведінки суто морального ґибу, коли князь не дотримувався власної вигоди, просто визнаючи справедливими докази протилежної сторони щодо земельних володінь, притому сторони набагато слабшої та не такої впливової. Наприклад, 5 березня 1534 р. він без офіційного суду визнав, що Кошелівці біля Красилова не можуть бути його посілістю, а належать панові Грицькові Сенютичу, котрий надав відповідні майнові документи, а відтак «справедливість вимагає» визнати власником саме його, «а не нас і не потомків наших»⁸. А в березні 1538 р. Острозький просив луцького урядника Дахна Василевича здійснити справедливе розмежування його Поворського маєтку з маєтністю Гнівоша Песочинського – Песочином. При цьому Ілля підкреслював: «Мы не хотим ему шкoды и накладу зычиты, [...] што будет справедливого его, нехай бы то при нем зостало»⁹. Більше того, стверджуючи 7 травня поділ, Ілля зазначив, що все, заведене на княжих землях Песочинським, належить йому, заборонивши своїм людям вступати у ці володіння¹⁰. Звісно, «ідилії» у стосунках князя та шляхти різного ґатунку не існувало, християнське сумління й почуття справедливості у сучасному розумінні на той час не діяли навіть у церковному середовищі. «Священним» було переважно право власності й намагання різними методами примножувати маєтності роду. Тож і Ілля вирішував маєткові справи також по-різному, а в більшості випадків – традиційно, тобто силою.

Далеким не лише від християнського розуміння любові до ближнього, але й родинних стосунків та пам'яті про спільного батька була довготривала суперечка Іллі з другою родиною Костянтина Івановича – братом Василем та мачухою Олександрою зі Слуцьких. За життя батька відносини між синами

⁷ Литовская метрика (1533–1535): 8-я книга судовых дел. – Вильнюс, 1999. – №367. – С.173–174.

⁸ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка (далі – ВР ЛННБ). – Ф.91 (Радзимінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.5. – Арк.33 (польськомовна копія).

⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (далі – AS). – Т.IV. – Lwów, 1890. – №CVI. – S.132.

¹⁰ Ibid. – №CXI. – S.140–141.

не характеризувалися видимим напруженням, тим більше, що Костянтин Іванович сам опікувався молодшими дітьми (Василем та Софією), а Ілля на той час вів самостійне життя. Усе змінилося по смерті великого гетьмана. Старший син відразу вступив у непримиренний конфлікт із мачухою. Війна розпочалася ще над непохованим тілом Костянтина Івановича: у момент слідування жалобного кортежу з прахом великого гетьмана до Києва слуги Іллі напали на Турів, і, за словами Олександри Слуцької, пограбували маєток, що був головним осідком княгині з дітьми на вінових землях, та «забрали» весь архів, у тому числі й текст заповіту Костянтина Острозького:

«Што же дей ты (Ілля – В.У.), поехавшы с телом отца своего [...] до Киева, а оттоль дей еси наславшы слуг своих мощно кгвалтом сто коней на замок ее Туров, который еси небожчик князь ее милости у вене записал, и што кольве речи ее милости у скрынех было заховано, и привильи ей прислухаючи и тестамент, который теж князь Костентин его милость записуючи ей тот замок Туровский у вене дал, то дей все казал еси запечатати, и того дей наместника туровского за сторожу велел еси дати, што ж дей ее милости з великим обтяженьем от тебя ся деет»¹¹.

Зазначимо, що перелік захопленого майна насторожує: його занадто мало, щоб уважати, ніби Ілля повністю пограбував мачуху. Нікуди не був вивезений і архів. Загалом учинок князя можна було виправдати: він наказав опечатати віднайдені документи, особливо заповіт, боячись його підміни чи переробки. Як виявиться далі, ці побоювання не були марними (судді згодом визнають, що заповіт К.І.Острозького «нам здал быти непевен, на котором много было прыписано и неслухне справовано, и не видело ся нам на тот час дати ему мечьца и веры, и ни во што его есьмо обернули» – тобто, цей документ мав явні сліди «втручання» Олександри Слуцької). Процес «війни домової» між двома родинами великого гетьмана литовського детально описано в іншій нашій статті¹², тут лише пунктиром відзначимо певні моменти, важливі для витлумачення розуміння Іллею міри відповідальності перед пам'яттю про батька, домом Острозьких і родовими традиціями через проблему земельної власності. Король також зважав на славу покійного гетьмана та його роду, відтак «пометаючи на цнотливый а славный заслуги небощыка князя Костянтина, а маючи лютость и ласку нашу над малженкою его и его милости дети», вирішив замирити ворогуючі гілки дому¹³. Проте Ілля не бажав поступатися «родовим пріоритетом» та ділитися ореолом батькової слави ані з мачухою, ані з її дітьми – адже він із самого дитинства звик бути «центровим» у родині, на нього від початку сипалися всі принади, нагороди й батькова любов (завдяки останній усі, хто хотів віддячити гетьманові, робили подарунки й маєткові надання

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1863. – №93. – С.78–79; ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзимицьких). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.244, 259–259 зв. (посилання на «Литовську метрику», кн.202, арк.54, 111).

¹² Див. прим.1.

¹³ Литовская метрика: Книга записей 15 (1528–1538). – Вильнюс, 2002. – №102. – С.135–137; AS. – Т.III. – №CDXVI. – S.385–387.

на користь його тоді ще малолітнього сина). Нова родина батька була для Іллі цілком чужою й «вторинною» щодо спадщини, традицій роду. Притому мачуха мала «нечисті наміри», відредагувавши заповіт його батька.

Ворожнеча тривала, була у всіх на виду. Однак показово, що шляхетська опінія вважала спадкоємців Костянтина Острозького «единою родиною». Так, у 1538 р. Данило Єловицький, роблячи вклад у «Дерманскую великую лавру», зазначав, що здійснює його при «благочестивих князях» Іллі та Василеві Острозьких¹⁴. «Благочестиві князі» – це означення стосувалося правителів часів Русі та православних московських володарів, визначаючи як їх вірність православ'ю, церкві, так і прерогативи влади. Свята обитель і «піднесла» (щодо рівня влади та місця у соціумі), і «поєднала» непримиренних представників дому, але справжнє їх об'єднання й примирення так і не відбулося. Проте ми не можемо пройти повз факт існування в колективній свідомості шляхти регіону «ідеального образу» князівського роду Острозьких як «благочестивих князів» незалежно від конкретних представників фамілії та їх персональних характеристик. Благочестя роду православних князів було поза сумнівом, коли зверталися до їхніх родових сакральних осередків.

В іншому випадку духовна установа, навпаки, оскаржувала дії Іллі. Ідеться про фундований ще великим князем Вітовтом парафіяльний костел у Новогрудку. У 1535 р. його плебан – Павел Вишенський – оскаржував перед Сигізмундом I втручання Іллі Острозького у володіння церкви, що було визнано неслухним, оскільки предки князя ніякого права на ті землі не мали. Предмет суперечки залишився неясним. Можливо, ішлося про змагання за земельні володіння між православною кафедрою та костелом і якісь дії Іллі на користь митрополита?¹⁵ У такому разі мало йтися знов-таки про «благочестя», але чітко вираженого конфесійного спрямування. Цим Ілля ніби слідував батьковому прикладу: православні, особливо ж церковні діячі, у першу чергу митрополит, добре пам'ятали заходи гетьмана для оборони прав і привілеїв церкви у Великому князівстві Литовському, зокрема володінь Київської митрополії¹⁶.

Є ще один сюжет суто особистісного рівня, який не можна оминати, говорячи про ментальну сферу, ставлення до традицій (хоч і неписаних, але тим більш стійких), благочестя та віри. Маємо на увазі історію зі шлюбом Іллі Костянтиновича. Насамперед ідеться про порушення ним батькової угоди щодо одруження: цим Ілля фактично зневажував не лише його волю, але й офіційно укладену домовленість (1523 р.) із віленським каштеляном Юрієм Радзивіллою. Цю угоду на прохання останнього (оскільки йшлося про видачу доньки за іновірця) було підтверджено 5 березня 1523 р. Папою Римським Климентам II, при цьому понтифік указував, що шлюб може відбутися лише

¹⁴ Державний архів Тернопільської області. – Ф.258. – Оп.3. – Спр.1369. – Арк.17 зв. – 18 зв.; Спр.1368. – Арк.21–21 зв.

¹⁵ Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi vagni ducis lithuaniae 1386–1430 / Publ. J.Ochmański. – Warszawa; Poznań, 1986. – S.52–53.

¹⁶ Див.: *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острого, 2009. – С.110–136.

у випадку, коли дорослі вже молодята обидва погодяться на нього¹⁷ (невипадково під час суду Ю.Радзивілл навіть не обмовився щодо папського послання). При цьому «запису» між батьками майбутніх наречених не було, існувала лише усна домовленість, але укладена «під деякими певними заставами» (тобто, значним грошовим штрафом у разі її недотримання)¹⁸.

Слід підкреслити, що на той час заручини вважалися важливою складовою шлюбного процесу, тож порушення попередніх змовин/заручин у суспільній свідомості вважалося гріховним. В усій цій заплутаній історії зі шлюбом (детально викладеній в іншій нашій статті¹⁹) цікавить поведінка та аргументація Іллі Острозького щодо своєї відмови виконати волю батька та офіційну угоду з Ю.Радзивіллом. Навіть король Сигізмунд I спочатку суворо «нагадував» молодому князеві: «Чтоб ты без жодного вымовенья воли и листу отьца своего досить вчинилъ, и дочьку пана виленського, панну Ганъну себе за малженъку взялъ»²⁰; «Звлаща если не маем слушьное причины, для чого бы то учинити мел, если бы еси воли и листу отьца своего досить вчинити». Король обіцяв стати на бік Ю.Радзивілла й «заховати рачить водле права и того, што справедливо будет»²¹. Проте згодом Сигізмунд I раптово, попри усталений звичай, узяв до уваги «зухвалі» як на той час, у тому числі щодо покійного батька, слова молодого І.Острозького: мовляв, коли укладалася шлюбна угода, його про це ніхто не питав, а сам він жодної згоди на це не давав. Ілля посилався при цьому на правові норми: він вільний вступити у шлюб з будь-якою панною чи пані, із ким сам забажає. Юний князь відправив до короля своїх посланців із листами, в яких офіційно заявляв, що не відчуває відповідальності за батькове «умоцоване» щодо шлюбу, адже на цю угоду він своєї згоди не давав і, відтак, хоче бути вільним від усіх зобов'язань, учинених без його відома, а через короля прогне повідомити про це й Ю.Радзивілла. Зухвальство було подвійним: мало того, що Ілля заперечував проти батькової угоди – він ще й зневажив віленського каштеляна повідомленням тому про свою відмову через третю особу (самого короля)²². Усе це спричинило королівське звернення від 22 березня 1537 р. до Ю.Радзивілла, в якому йшлося про слушність думки Іллі щодо примусовості шлюбної угоди, а отже, згідно з правом, він не має обов'язку перед Ю.Радзивіллом і передається на суд короля²³. Остаточний вирок Сигізмунда I відбувся 20 грудня 1537 р.: Ілля був звільнений від зобов'язання одружуватися з Ганною Радзивілл попри всі домовленості та грошові заруки, а сам віленський каштелян, хоч би й мав письмову угоду та інші документи, не може їх використовувати, вони підлягають денонсації²⁴.

¹⁷ *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku.* – Т.ІІ. – Kraków, 1868. – S.48–49. – Dod. VI.1. – S.262–263.

¹⁸ *Źródła do dziejów Polskich / M.Malinowski, A.Przeddziecki.* – Т.ІІ. – Wilno, 1844. – S.392.

¹⁹ Див. прим.1.

²⁰ Литовская метрика: Книга записей 19 (1535–1537). – №244. – С.248–249.

²¹ Там же.

²² *Źródła do dziejów Polskich.* – S.392–393.

²³ ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзимінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.266–266 зв. (посилання на «Литовську метрику», кн.206, арк.413).

²⁴ *Źródła do dziejów Polskich.* – S.392–402; *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku.* – Т.ІІ. – S.50.

Звільняючи Іллю Острозького від шлюбного зобов'язання, укладеного його батьком із князем Радзивіллою, король порушував звичаєве право (не прописане в Литовському статуті) щодо умовин батьків про шлюб дітей. Окрім того, Сигізмунд I також порушував волю людини, яку за життя так високо цінував, і яка отримала опінію «батька короля». Це було тим більше дивним, що практика ранніх угод між батьками про пізніше пошлюблення дітей була в магнатському середовищі тієї пори ледь не нормою²⁵.

Саме у зв'язку зі шлюбом, котрий не відбувся, та планованим майбутнім одруженням з іншою особою «виникає» свідчення про акцію небувалого благочестя князя Іллі. Л.Божаволя-Романовський (хранитель архіву князів Сангушків, який у 1879 р. складав історію та генеалогію роду Острозьких для З.Радзимінського²⁶), писав, ніби в 1538 р. Ілля вирішив відвідати Єрусалим і прибув до двору короля у Краків, щоб виправити відповідні документи та отримати дозвіл, однак Сигізмунд I затримав його під приводом загрози від татар та сарацинів²⁷. Ця вельми екзотична інформація про єрусалимську прощу все ж видається нам вигаданою: джерела не фіксують паломництва Іллі навіть до відомого всій Русі Києво-Печерського монастиря, де покоївся його батько, опис майна Успенського собору середини XVI ст. не свідчить про жодні надання князя на могилу батька та на його спомин, а серед майнових документів родового архіву немає актів щодо особливої опіки над церквами та монастирями в родових володіннях. Проте інформацію стосовно подорожі Іллі до Єрусалиму навів і краєзнавець П.Юр'єв, указавши, що князь просив паспорт в імператора Фердинанда, однак володар відрадив того від поїздки з огляду на турецьку загрозу. Нібито цю інформацію П.Юр'єв почерпнув у віденському архіві («оригінал» листа Фердинанда до Іллі від 2 лютого 1538 р.; це дивна «знахідка», оскільки лист мав би потрапити до Іллі). В іншому місці своїх нарисів П.Юр'єв наводив лист Іллі Острозького до Яна Дантишка від 22 вересня 1532 р., в якому князь дякував прелатові за протекцію при віденському дворі (П.Юр'єв посилався на рукопис Паризької бібліотеки Чарторийських №1595; цей лист Іллі відомий також за публікацією А.Пшездзецького²⁸, проте він не стосується єрусалимської подорожі)²⁹. І хоча точні дати листів, імена та заявлений зміст листування, наведені П.Юр'євим, нібито вказують на реальність історії з Єрусалимом, ці дані підтвердити, на жаль, не вдалося. Як, до речі, і повідомлення того ж таки П.Юр'єва, ніби Ілля Костянтинович виписав з Італії садівників та розвів в Острозі оранжереї з помаранчами й лимонами, полюбляв розкішне життя та відповідно утримував свій двір³⁰. П.Юр'єв, як свідчать його матеріали, належав до містифікаторів і полюбляв «творити факти» на власний

²⁵ Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С.26–27; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913. – S.25–26.

²⁶ Фактично рукопис Л.Божаволя-Романовського ліг в основу видання: Rulikowski W., Radziwiński Z.L. Książowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dniprem, Sieniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni. – T.1. – Kraków, 1888.

²⁷ ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзимінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.2. – Арк.98.

²⁸ Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T.V. – Kraków, 1868. – S.11.

²⁹ Юрєв П. Острожская старина. – Ч.1. – Варшава, 1941 // Острозький державний історико-культурний заповідник. – Фонди. – КП 15905. – С.148.

³⁰ Там само.

розсуд. Проща до Єрусалиму в період боротьби за батькову спадщину, коли молодший брат Василь ось-ось мав стати повнолітнім і претендувати на половину маєтків, коли існувала пряма небезпека для життя, коли Ілля мав виконувати обов'язки старости порубіжних територій та регулярно відбивати напади татар аж ніяк не відповідала не лише обставинам, але й загальній тогочасній настанові князя щодо форм шанування церкви та проявів релігійності.

Окрім того, він вже був закоханим і мав твердий намір одружитися. При королівському дворі увагу І.Острозького привернула молода, добре вихована й розумна красуня Беата Костелецька (вважалася позашлюбною донькою короля від його довголітньої коханки Катажини Тельничанки), прихильності котрої добивалося чимало придворних³¹. Щоправда посланець пруського князя Альбрехта писав своєму господареві: «Князь Ілля втрапив з одного болота до іншого»³² (малася на увазі відмова від шлюбу з Ганною Радзивілл та очікуване одруження з Беатою). Наприкінці 1538 р. відбулися «уклади», а 1 січня 1539 р. – заручини 29-літнього князя Острозького та 24-літньої Б.Костелецької. І ось 2–3 лютого³³ 1539 р. у Кракові при королівському дворі зіграли пишне весілля Іллі з Беатою. Водночас відбувалися й заручини королівни Ізабелли з Яном Запольї, на честь яких було влаштований лицарський турнір (2 лютого)³⁴. Саме він і став, як уважали сучасники подій, фатальним для Іллі Острозького, котрий змагався на списках із королевичем Сигізмундом Августом. Попри слабку здоров'я спадкоємця престолу тому все ж таки вдалося вибити Іллю з сідла (очевидець того ж дня оповів про цю подію в листі до Альбрехта Прусського)³⁵. У результаті падіння І.Острозький зазнав серйозних травм внутрішніх органів, які врешті за півроку спричинять його смерть. Саме падіння й неуспіх нареченого у двобої з представником королівської сім'ї в очах придворних та у свідомості людної тієї доби були певною пересторогою, «поганою ознакою».

Згідно з віновим записом від 1 січня 1539 р., Ілля відказував Беаті 33 082 польських злотих віна і привінок на третині своїх маєтків. Князь додав загальном традиційну, але в даному конкретному випадку вельми символічну фразу:

«Ино я маючи бачность на речи пришылые, иж люди первших веков и теперешнии завше речи предние, которыи бы мели наперед прийти, так их обваровали и справили, ижбы у переднейший час якое трудности и небезпеченства не мели»³⁶.

³¹ *Kuchowicz Z.* Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku. – Łódź, 1972. – S.97.

³² *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S.59.

³³ Т.Кемпа доводить, що ця дата помилкова, і шлюб відбувся 29 грудня 1538 р., а саме весілля тривало три дні. Дослідник посилається на лист Децуса до пруського князя Альбрехта від 30 грудня 1538 р., в якому йдеться про ці події (див.: *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – S.60). Здається, польський історик має рацію, хоча б з огляду на дату вінового запису князя Острозького Беаті. Однак, оскільки лист Децуса нам проаналізувати не вдалося, утримаємося від використання запропонованої дослідником дати шлюбу.

³⁴ *Przedziecki A.* Jagiellonki polskie w XVI wieku. – Т.І. – Kraków, 1868. – S.84. Про тогочасну традицію турнірів див.: *Бохан Ю.Н.* Турнірні традиції ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI стагоддзях. – Мінск, 2008.

³⁵ *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Т.VII. – Lipsk, 1841. – S.182; *Kolankowski L.* Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548. – Lwów, 1913. – S.86, 228.

³⁶ AS. – Т.IV. – №CXL. – S.177–178; Archiwum Narodowe (Kraków; далі – AN). – Archiwum

Ці слова стосувалися можливого майбутнього, коли потрібно було виконати свій обов'язок перед дружиною та родиною наперед, оскільки це майбутнє було невідомим, тому піклування про долю близьких належало проявляти вже зараз. Нагадаємо, що вінове у тодішній практиці записувалося чоловіком через певний, іноді доволі значний час після одруження – навіть батько Іллі обом своїм дружинам записав вінове після кількох років подружнього життя. Ілля ж зробив запис відразу після шлюбу. Не будемо фантазувати щодо його власних або чийось спонук до цього. Відзначимо лише, що це було «першим кроком» до молитви. Хворий Ілля зробив розпорядження щодо гарантування матеріального майбутнього дружини.

У цьому ж ключі варто розглядати й офіційно розпочатий Іллею 3 березня 1539 р. новий судовий процес проти вдови князя Івана Заславського та її сина Кузьми щодо родових маєтків Заславських, які йому передав покійний князь Андрій Заславський. Ця тяжба та участь у ній короля вказує, що розпочато її було саме в ту пору далеко не випадково й, імовірно, не стільки тяжкохворим Іллею, скільки його молодого та завзятого дружиною: до родових маєтків дому Острозьких планувалося остаточно приєднати значні маєтності Заславських включно з їхнім родовим гніздом – Заславом. Зацікавлені сторони виявлять себе у продовженні справи вже по смерті Іллі. 2–3 жовтня 1539 р. перед королем постали княгиня Заславська з сином Кузьмою. І.Острозького вже не було серед живих, відтак до короля по захист інтересів Беати Острозької звернулася королева Бона. Саму ж справу вів опікун Острозьких, призначений Іллею, – князь Федір Андрійович Сангушко.

І от під час цього суду було проявлено жест каяття Іллі Острозького як один із проявів його релігійної спокути та очищення сумління. Князь Федір Сангушко продемонстрував на процесі лист Іллі, яким той зрікався маєтків дому Заславських, просив повернути їх Кузьмі разом із дарчою та заставною князя Андрія й застереженням, що ніхто зі спадкоємців Острозького не може далі судитися з Заславськими³⁷. Цей лист помираючий написав власноруч, непевною, тремтячою рукою, про нього нічого не знали ані Беата, ані Бона, ані Заславські. Для всіх він виявився повною несподіванкою. Окрім того, документ був засвідчений та наданий авторитетною людиною й офіційним опікуном Острозьких. Так Ілля вже по смерті цілковито знищив плани «третьої сторони» щодо відчуження маєтностей Заславських, продемонстрував справжніх ініціаторів процесу, свій примус до нього й невідоме каяття³⁸. Окрім того, це ще й прояв релігійних інтенцій: необтяженості душі перед смертю кривдною справою, у чому доволі артикульовано проявилось розуміння Іллею малої есхатології.

Уже на початку квітня 1539 р. хворий князь, мабуть, почувався дуже погано, оскільки подбав (або його дружина Беата) про здобуття генерального

Sanguszków. – Papiery. – №522 (тут ідеться про 19 000 польських злотих віна); Франко І. Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535–1540 // *Його ж.* Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.39. – К., 1983. – С.152 (запис датовано 30 січня 1539 р.).

³⁷ ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзимінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.272–273 зв. (посилання на «Литовську метрику», кн.208, арк.283).

³⁸ AS. – Т.IV. – S.326.

підтвердження Сигізмундом I від свого та Сигізмунда II Августа імені прав Іллі Костянтиновича на маєтки батька³⁹. Важливо, що І.Острозький мав твердий намір виплатити також усі батькові борги, які він не поспішав віддавати впродовж дев'яти років після смерті того. Тепер, перед власним кінцем, ці невикорисані батькові борги також пригнічували душу Іллі. Тож князь у рахунок виплати батькового боргу (20 000 злотих) передавав Беаті віддані у заставу Полонне, Красилів, Чуднів, Сульжин, волость Сушу, Колодне і Чернехів⁴⁰. Проте дружина Іллі так само не захоче платити давні борги покійного тестя (утім, це вже не лягатиме провиною на душу Іллі). Різке погіршення здоров'я молодого князя й «обвал» його маєткових дарунків дружині породили певні підозри при дворі. Посланець пруського князя Альбрехта Миколай Ніпшич писав господареві, що до швидкого розвитку хвороби Іллі могла спричинитися його енергійна дружина, якій Острозький «занадто догоджав»⁴¹.

16 серпня 1539 р. в Острозі, за три дні до смерті, Ілля склав тестамент⁴². Саме цей документ і є квінтесенцією нашого дослідження⁴³. Його зміст «випадає» з контексту подібних заповітів не лише з руських, але й польських та литовських теренів⁴⁴. Духівницю Іллі від початку й до кінця наповнено молитвою, інтенціями віри, намаганнями спокути, замолювання гріхів у всіх можливих формах молитовного предстоання живих за його душу. Відчуваючи близьку смерть, князь указував на головну причину свого тяжкого стану: «Будучи навежонъ тою хоробою моею отъ милого Бога». Це була констатація Господньої кари через хворобу та прийняття її як справедливої. Тож князь на самому початку тексту «напервей полечал душу мою Богу створителю моему в Троицы едыному и пренасветшое Его светои Матеры и всим светымъ и светицамъ и въгодникомъ его». Отже, тестатор не лише сподівався на Божу милість, доручаючи йому свою душу, але й висловлював сподівання на опіку над нею Богородиці та всіх святих і угодників Божих. Виділення категорії угодників означало особливе звернення до найбільш шанованих святих, котрі за життя здійснювали численні подвиги в ім'я Господа (зокрема найвідомішим із титулом угодника був св. Миколай Мірлікійський). Прохання про молитву всіх сил

³⁹ Литовская метрика: Книга записей 25 (1387–1546). – Вильнюс, 1998. – №245. – С.295–297. На прохання Беати, цей запис Сигізмунд II Август підтвердив 18 жовтня 1547 р. (див.: ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзівінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.16 зв., 244 (посилання на «Литовську метрику», кн.208, арк.96, 233, 283, 359; кн.209, арк.74, 1046).

⁴⁰ Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С.66.

⁴¹ Kolankowski L. Zygmunt August... – S.228; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – S.61.

⁴² AS. – Т.IV. – №162. – S.206–209; AN. – Archiwum Sanguszków. – Papieru. – №526. 18 жовтня 1546 р. Сигізмунд II Август на прохання Беати підтвердив цей запис (див.: ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзівінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.16 зв.). Т.Стецький бачив оригінал заповіту ще в дубенському архіві Острозьких (див.: Stecki T.J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S.10).

⁴³ Российский государственный архив древних актов (Москва). – Ф.396. – Оп.1. – Д.23. – Л.130–132. Попередні публікації тестаменту: AS. – Т.IV. – №CLXII. – S.206–209; Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – Т.II. – Dod.VI.2. – S.263–269 (пол. мовою); Франко І. Шість записів князя Іллі... – С.156–158.

⁴⁴ Див.: Włodarski M. Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w. – Kraków, 1987; Borkowska M. Dekret w niebieskim ferowany parlamencie, czyli garść testamentów polskich: Wybór testamentów z XVI–XVIII wieku. – Kraków, 1984; Абросимова С. Заповіт Іллі Острозького в Литовській метриці // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя», 1996–1998 рр. – Острог, 2000. – С.5–6.

небесних перед престолом Божим за душу Іллі було доволі сильним проявом почуття власної гріховності, її невідмоленості за життя.

Після звернення до церкви небесної Ілля звертався до церкви земної, намагаючись прикликати її слуг до ревної молитви за спасіння своєї душі. Тож уся перша частина заповіту стосувалася надань на церкву з молитовним жестом і благанням духівництва різних рівнів про молитву за спасіння душі князя. На Печерський монастир, де Ілля заповідав поховати себе «с предки моими», відписувалося 100 кіп грошей. В обителі спочивали князь-монах Федір Данилович/Феодосій Острозький, а в Успенському соборі – батько й матір тестатора, а також його дядько Михайло з дружиною. На той час у відомих редакціях Києво-Печерського патерика ще існував текст про те, що поховані у святій землі монастиря грішники будуть прощені. Утім Ілля, як видається, не знав про це передання, інакше б він не забув його підкреслити. З іншого боку, указівка на потребу поховання поряд із «предками», хоча деякі з них спочивали і в острозькій княжій Богоявленській церкві, усе ж свідчила про чітку систему пріоритетів «святості місця», окрім бажання бути поряд із меншою частиною представників дому в Печерській обителі. Цікаво, що Ілля не називав «предків» і не зазначав, що воліє спочивати біля батьків. Це спонукає акцентувати увагу саме на обителі, її святій землі та «пожиточності» молитов братії, і лише у другу чергу – на традиції з часів дядька й батька бути похованими саме тут.

Далі Ілля розписував пожертви на соборні церкви: у Великому князівстві Литовському (Пречистенському собору у Вільні – 10 кіп грошей, Пречистенському городельському⁴⁵, мінському, новогрудському, берестейському, володимирському та луцькому соборам – по 10 кіп грошей), у «всихъ имене моихъ» – по 10 кіп, а по міських та сільських церквах у володіннях князя – по 70 грошей. Практично всі православні соборні храми Литви та всі церкви у маєтностях Острозьких отримували пожертву й мали піднести свою молитву за князя перед Господом. Така всесоборна й усецерковна молитва, на думку Іллі, вочевидь мала б сприяти проходженню його душі через «повітряні митарства» (цей концепт уже існував у православній свідомості вірних Київської митрополії). Перелічені надання ніби спокутували неувагу помираючого за життя до соборів і храмів у митрополії та власних володіннях. Молитва самого його у цих святинях уже була неможливою, не могла вона й звучати «вічно» через відсутність фундушів від його імені (жоден із них не зафіксований джерелами, точніше – нам невідомий), але для князя була важлива молитва сорокаденна, поки його душа не попрощається назавжди з цим світом. Усе це вказує на доволі точне розуміння ним самим і тогочасним православним соціумом «подорожування» душі після смерті й етапи цього «подорожування» третього, дев'ятого та сорокового днів. Як для людини, котра раніше не виказувала видимих проявів релігійності, цей усвідомлений акцент на сорокаденних молитвах ледь не в усіх православних храмах митрополії виглядає доволі промовисто. Це також означає, що наші «знання» стосовно відсутності попередньої практики

⁴⁵ Див.: Гардзееў Ю. Магдэбургская Гародня. – Гародня; Wrocław, 2008. – С.76–77.

особливих проявів релігійності Іллі Острозького радше є «незнанням» реальних обставин через неналежну документальну базу.

«Окремим рядком» заповіту було персоніфіковане роздавання коштів на молитву по душі. Важливо, що насамперед Ілля звертався до молитви вбогих: за народною традицією і церковним переданням молитва бідних та упосліджених «чесніша», вагоміша перед лицем Господа, тож задушні подавання саме знедоленим уважалися кращим спомином по душі померлого. Ілля заповідав роздати убогим на його поминання 40 (!) кіп грошей. Сама ця сума вказувала на цілком усвідомлену тестатором силу молитви вбогих, а отже, – його добру обізнаність із суспільною та церковною традицією. І лише після цього слідували церковні ієрархи, котрі, з огляду на свій сан і владу, а також особливості молитов за єпископським служінням на літургіях мали возносити виняткову молитву до Бога. Ілля звертався з проханням про молитву до трьох ієрархів: глави митрополії – київського митрополита (йому призначалося 15 кіп грошей), а також до єпископів двох епархій, до яких входили маєтності дому Острозьких – владик володимирського та луцького, яким належало по 10 кіп грошей. Ця «фінансова ієрархія» відбивала своєрідну систему «молитовних пріоритетів»: спочатку вбогі, затим глава митрополії, а потім два єпископи. Такі пріоритети вказували на розуміння сили, глибини й очікуваної «уваги Божої» до молитов усіх означених суб'єктів у «згасаючій» системі.

Щодо нерухомості на церковні структури, то Ілля подбав про підтвердження прав володіння на село Гольче Богоявленської церкви Острозького замку. Він не мав бути там похований, але у цьому сакральному осерді домового міста спочивали інші князі Острозькі, і при їх могилах постійно поминалися всі покійні представники роду. Отже, це була своєрідна молитва за весь сонм померлих родичів, до якого мав потрапити й сам Ілля. Другим було надання на обитель, де спочивали батьки, і де хотів бути похований також сам Ілля – Києво-Печерський монастир. Цьому святому місцю зі свого Глуського маєтку князь виділив одну частину з підданими та всіма землями й угіддями, а також 12 ушатів меду. Усі ці дари мали забезпечити тепер уже вічну молитву за жертводавця, допоки існує монастир і його насельники користуються з фондусів. Іншу частину Глуського маєтку з медовим збором Ілля передавав київській обителі Миколи Пустинного, де перебувала чудотворна ікона св. Миколая – угодника Божого. Саме при ній мала тривати вічна молитва за князя та спасіння його душі. Печерському ж і Микільському монастирям та Св. Софії Київській князь виділяв ще по 10 кіп грошей, а всім іншим київським церквам – по 70 грошей на заупокійні молитви (знов-таки сорокаденні).

Така побожність Острозького вражає – за життя він не здійснював щедрих надань на церкву (принаймні про них невідомо, вони мали б проявитися в маєткових документах обителів, церков і владицтв), а отже, саме очікування смерті та посмертного суду спонукало Іллю до неймовірної щедрості й бажання «наповнити» всі православні церкви й уста духівництва та вірян Великого князівства Литовського молитвами за спасіння його грішної душі. Додатковим свідченням різкого переходу до небувалої побожності стала попередня (більш ніж за півроку до складання заповіту) дія Іллі щодо компетенції

турово-пінського єпископа Вассіана. З лютого 1539 р. король Сигізмунд I звернувся до Іллі Острозького з пропозицією не втручатися в «духовні справи» владики, зокрема щодо духовного суду над священниками, розлучення, у тому числі збір «роспуценок куниц с мирских»⁴⁶. Вочевидь Ілля користувався «правом власника», котре перебувало поза межами церковного канонічного права й не відповідало благочестивим настановам гетьмана Костянтина Острозького. І тут раптом за якихось півроку ставлення Іллі до церкви та церковнослужителів різко змінилося – проявився «страх Божий» і бажання максимальної спокути з допомогою заупокійних молитов ледь не всієї суцільної церкви Київської митрополії й особливо в її найважливіших сакральних центрах.

Проте чи не найбільш промовистим жестом передсмертної побожності князя Іллі слід уважати його наказ виготовити з парадних бойових обладунків оклади для шанованих чудотворних ікон. Князь «покладав» військове срібло до ніг Господа та Богородиці:

«Зброя моя сребренная, которая тутъ у скаръбе моемъ ест, на чоръномъ оксамите (вона була виготовлена спеціально для лицарського турніру на весільних урочистостях – В.У.) и поясъ мой тадаровъский и другая зброя на чоръномъ акъсамите, которая естъ у пана Кгабрыеля Таръла, которое сребро мое естъ у Таръла жъ остроги и школея тую зброю одну и тое сребро што у Таръла и тотъ поясъ тадаровъский ободравъшы с того сребра образъ наместъный Светого Богоявления и другии объразъ наместъный Светое Пречистое оковати а остатъкомъ того сребра, естли ся останеть, крестъ сребрении уробити».

Таке розпорядження означало надто промовисту акцію/жест: символи військової звитяги князя, які складали головну цінність кожного шляхтича, переплавлялися. Саме це, найцінніше у земному житті, що символізувало ратні подвиги, шляхетство та княжу честь, відтепер спочатку мало перетворитися в «ніщо», а потім із цього матеріалу виготовлялися оклади для родових ікон. При цьому мали прикрашатися головні (намісні) образи домової княжої церкви в Острозі – Богоявленської. Не менш символічним був і акт переплавки зброї та обладунків на виносний церковний хрест, що мав лежати на престолі у вівтарі соборного храму й слугувати вічною молитвою самого Іллі у цьому храмі та його співпричастя до молитви священників собору, які уживатимуть цей хрест на літургіях, а також вірян, котрі прикладатимуться до хреста після служби. Срібло ж у злитку Ілля заповідав для окладу чудотворної ікони св. Михаїла й іншого його ж образу в Межирицькому Свято-Троїцькому монастирі. Отже, головні земні матеріальні цінності князя відтепер мали прикрашати головні духовні цінності роду та його святинь, слугуючи вічною молитвою самого помираючого перед цими святинями.

Лише після детального розпису надань на церкву та оздоблення ікон князь повів мову про дружину й очікувану дитину. Насамперед опіку над ними він доручав Сигізмундові I Старому, Сигізмундові II Августу («королеві молодому»),

⁴⁶ Архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – К.52. – Оп.2. – Карт.13. – Д.1/12.

«а особливе полецаю и покоръне низько чоломъ бью наяснейшои государыни нашої милостивои великои кнегини Боне [...] абы ее милость жону мою и дети мои рачыли в ласце и опеце и в обороне своеи мети, а з милостивое ласки и обороны своее не рачыли опустити такъ яко сперъву рачыла почать».

У тексті заповіту Ілля неодноразово звертався до королівського подружжя: «Покоръне прошу и низько чоломъ бью [...] впаметовати на старые заслуги предъковъ моихъ и отъца моего, и тежъ на мои пильные заслуги и повольности мои» та не дати нікому скривдити дружину й дитину, а також проконтролювати повне виконання заповіту.

Окрім королівських осіб опікунами призначалися Іван Сапега (воєвода підляський, маршалок двору), князь Юрій Фальчевський (католицький біскуп луцький і берестейський), «брат мой» князь Федір Андрійович Сангушко (маршалок волинський, староста володимирський), Іван Горностаї (підскарбій земський, писар королівський, староста слонімський), Михайло Василевич (писар королівський, державця упитський). Вибір опікунів був вельми специфічним, адже серед них переважали литовські пани, а замість православних владик – католицький біскуп; серед близьких родичів – лише князь Федір Сангушко. Усе це викликає підозру в тому, що заповіт формувався під впливом певної «партії» із числа зацікавлених осіб (на думку Л.Соболева, це були прибічники королеви Бони⁴⁷), що орієнтувалася не на дім Острозьких, а на іншу, цілком конкретну, особу та її прихильників.

Усе ж найбільше Ілля піклувався про дитину: «Кгды з воли Божое уступилъ есми у малъженство зъ жоною моею ино еще отъ того часу мамъ над-ею ижъ панъ Богъ рачилъ ми дать плодъ изъ жоною моею». Але якщо дитя народиться після смерті батька, «тогды то оповедаю и объявляю ижъ то естъ власныи плодъ мой». Відповідно, «жена моя маеть с тымъ дитятемъ моимъ седети на всихъ именьяхъ моихъ»: отчизних, вислужених, куплених «отъца нашего» і материстих, з яких мають бути виплачені борги самого тестатора та його батька. Усе це Беата повинна «держати и въжывати» до повноліття їхньої дитини. Далі Ілля уточнював, що всі його володіння складають «половицу» маєтностей Острозьких, які мають бути розділені з «братом моим». Поряд із цим князь підтверджував виданий у Кракові «на вічність» віновий запис Беаті на замках Степані, Сатієві та Хлапотині. Вочевидь, цей пункт було вписано за наполяганням дружини. Вона ж спричинилась і до повторення в тестаменті дивного твердження, ніби Ілля «для некоторыхъ моихъ великихъ а пильныхъ потребъ» узяв у дружини (цей запис було зроблено 6 серпня, за два тижні до смерті, що викликає законне запитання: на які такі потреби?) 6000 кш грошей, котрі вона збрала «у прыятелеи своихъ». Під ці гроші князь заставив дружині свій материстий маєток – місто Рівне з волостю та підданими. Окрім того, Ілля повертав їй навечно все, що вона принесла йому як посаг. Князь «пускал» Янушпіль (перейшов до Беати по смерті її брата – познанського єпископа Януша «з княжат литовських», тобто позашлюбного сина

⁴⁷ Соболев Л. Борьба за наследство кн. К.И.Острожского в 40-е гг. XVI в. // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С.35.

Сигізмунда I й Катажини Тельничанки) з умовою, що особа, котра захоче ним володіти, має заплатити Беаті Острозькій 4000 польських злотих, на які вона повинна «выкупити сребро мое и ланьцухи в пана Скоруты и у пана Жабы, и тымъ сребром долъги мои платити»⁴⁸. Два ж коштовних ланцюги (викуплені від Скоруты) та подаровані Беаті, «запоница моя» мають перейти до їхньої спільної дитини. Ті ж «ланьцушъки и перстенъки мои и што жона мне дала имъ тежъ то все отъдалъ есми жоне моеи». Дружині він заповідав «святости образы, шаты, зброи, кони вси и всякие речы мои». Усе це мало не стільки матеріальне, скільки символічне значення для Іллі та його предків із дому Острозьких. І серед цих речей особливе місце посідали «святости образи», які мали явно православне походження, але все ж заповідалися дружині-католиці саме як сімейна цінність сакрального змісту.

Особливо подбав князь і про своїх служебників, яким наказував, згідно з реєстрами, заплатити всі борги, задля чого може бути продано котрийсь із маєтків, визначений опікунами. Служебникам, які «в мене не на врочысто мешкають», Ілля відписував по 10 кіп грошей, а старій пані (його годувальниці) та паннам мала на свій розсуд заплатити Беата. Розплата зі слугами була однією зі шляхетських чеснот, також маючи характер традиції з релігійним відтінком: уважалося, що кожна людина повинна цілком віддати свої борги й усі форми відплати, щоб її душа була вільною від них на Божому суді.

Заповіт Іллі Острозького ніхто не завірив, жодних свідків при його складанні не було, що викликає певні підозри про тиск і наполягання дружини чи її близького оточення. Виглядає, що Беата зумисне не допускала до хворого нікого зі «сторонніх» осіб (тобто не близьких до себе), інакше свідки шляхетського походження та луцько-острозький єпископ віднайшлися б. Утім, якщо дружину цікавили справи маєтків та майна, тобто друга частина тестаменту, до тексту якої Беата могла бути причетною, то перша, власне релігійно-сакральна частина була витвором самого Іллі, котрий один лише й міг так розлого опікуватися величиною та незмірною кількістю молитов за свою душу у середовищі православних. Ця перша побожна частина завдяки деталізації дій, жестів, надань і молитов переконливо свідчить про напругу великої передсмертної молитви князя Іллі, при якій не було не лише жодного православного владики, але й жодного свідка православної віри. Велика молитва Острозького мала кілька рівнів: церковний – в особах священнослужителів, ієрархії та вбогих, котрі у силу подавань мали щоденно впродовж сорока днів возносити до Господа молитви про спасіння душі покійного; персональний – завдяки окладам на родових іконах, зокрема чудотворних, хресту та іншим сакральним дарам сам Ілля незримо мав бути присутній у молитві перед цими святинями та у сакральних центрах роду; усецерковний – через фундації молитва за князя «вічно» мала звучати й фактично звучить донині в усіх монастирях і храмах, куди було зроблено вклади, та котрі (сакральні центри)

⁴⁸ У виписках із «Литовської метрики» всіх справ Острозьких згадано справу 1540 р. про закладене краківським міщанам, але так і не викуплене срібло Іллі (див.: ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзівінських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.250 (посилання на «Литовську метрику», кн.208, арк.329).

залишаються діючими, де літургісають – адже скрізь на кожній літургії звучала й звучить молитва за всіх жертводавців; родовий – через поклін місцям, де спочивають предки, Ілля звертався також до їхньої допомоги й молитов.

23 вересня 1539 р. на прохання молодої вдови Сигізмунд I затвердив заповіт покійного князя і він, таким чином, вступив у силу⁴⁹. А 19 листопада на світ з'явилася в майбутньому найзаможніша й найнещасливіша наречена – Гальшка (тобто Єлизавета, на честь патронки свого дня народження св. Єлизавети Праведної Палестинської, матері Іоанна Предтечі, яка вшановувалася римською церквою 15 листопада, а православною – 5 вересня). Отже, Гальшка була охрещена в католицькому костелі, явно з волі своєї матері – Беати. Це порушувало традицію дому Острозьких: жоден зі спадкоємців до цього часу не був католиком. Хоча така практика загалом була поширеною: у конфесійно мішаних шлюбх дівчатка охрещувалися у вірі матері, а хлопчики – батька. Однак у даному випадку спадкоємиця була єдиною дитиною, народженою по смерті батька, тому цей принцип виключався. Уже одне це ім'янаречення доньки робило Беату руйнівницею традицій роду Острозьких та першою дівою персоною окатоличення його нащадків, хоча саме щодо цього (хрещення дитини) Ілля у своєму заповіті нічого не зазначив.

Дружина й донька ніколи не згадували про Іллю, не відвідували Києво-Печерський монастир, не молилися й не плакали над його могилою. Князя Іллю Беата згадувала лише у судових процесах, а їхня донька Гальшка ніколи не бачила свого батька. Його умовний зримий образ зберігся лише на портреті та гравюрі. Щодо першого, то йдеться лише про його можливе існування, але в реаліях нині він не існує. Від часів А.Яблоновського передається інформація, що один варіант портрету Іллі перебував у Дубенському замку, а інший – у Славуті, у Сангушків (загинув у 1914–1918 рр.). П.Юр'єв писав, що на власні очі бачив репродукцію славутського портрету Іллі: молодий, вродливий князь із німецькою борідкою, на пальцях обох рук – численні персні⁵⁰. Нині можна вказати на графічний варіант родового портрету (з Дубенського замку), який потрапив до опублікованого генеалогічного довідника Бартоша Папроцького 1578 р.⁵¹ Зазначимо, що зображення Іллі все ж доволі умовне, оскільки його відтворення напряму залежало від майстерності різьбяря. Проте таблиця з портретами Острозьких розпочинається саме з Іллі (не Костянтина Івановича, якого взагалі немає, а тим більше не з попередніх представників роду від Данила). Гадаємо, це пов'язане з тим, що в портретній галереї Острозьких образ Іллі був найбільш раннім (портрет Костянтина Івановича Василь-Костянтин, вочевидь, замовив пізніше, ледве чи не після 1574 р., принаймні в період поставлення надгробка батькові наприкінці 1570-х рр. у Печерському монастирі). Тут варто згадати й інший цікавий факт: у суботнику Свято-Троїцької погорільцівської церкви 1693 р. (початок списаний із попереднього пом'яника 1648 р.) рід «князей Острожских» також розпочинається

⁴⁹ ВР ЛННБ. – Ф.91 (Радзівинських). – Спр.181/VI-4. – Ч.3. – Арк.247, 274–276 зв. (посилання на «Литовську метрику», кн.208, арк.233); *Соболев Л.* Борьба за наследство... – С.35.

⁵⁰ *Юр'єв П.* Острожская старина. – Ч.1. – Варшава, 1941. – С.148.

⁵¹ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone. – Kraków, 1578. – S.209.

з Іллі, затим іде Костянтин (вочевидь Іванович, тобто батько Іллі), Василь і його сини Олександр та Януш, а вже за ними – княгині⁵². Цей факт, можливо, пов'язаний із заповітом Іллі: він перший (якщо не єдиний) із князів Острозьких надав цьому храму певну суму на поминання.

Ілля Острозький помер 19 серпня⁵³ 1539 р. й був похований у вересні – жовтні, згідно з заповітом, в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря поряд із батьком та матір'ю («А погребъ телу моему грешному выбираю с предъки моими в Печерскомъ манастыры в Киеве в церкъви Пречыстое Богоматерь») ⁵⁴. У 1579 р., коли Василь-Костянтин споруджував пам'ятник батькові в Успенській церкві Печерського монастиря, він «затулив» поховання його першої дружини Тетяни-Анни Гольшанської та брата Іллі, котрі спочивали поряд із великим гетьманом. Це вказувало на негати́вне ставлення Василя-Костянтина до першої батькової родини. Тож припущення, ніби Костянтин-Василь замовив велику ікону пророка Іллі з житієм для Іллінської церкви в Дубні «як пам'ять про свого брата» ⁵⁵ слід уважати маловірогідним (образ зберігся донині).

Цікаво зазначити, що тіло Іллі до Києва везла частина його слуг (це видно із судового процесу одного з відданих служебників князя – дубенського урядника Миклаша Клоцького проти іншого княжого слуги – Івана Івановича, котрий не їздив на поховання пана й став відданим слугою Беати, її підскарбієм⁵⁶: «Служил дей есми посполу с ним (І.Івановичем – В.У.) небожыку князю Ильи Острозскому, кгдым по жывоте небожыка князя поехал, попроважаючи тело его до Киева» ⁵⁷), а інша частина з Беатою залишилася в Острозі. Сама дружина на погреб чоловіка до Києва не поїхала, імовірно через вагітність. Уся ця судова історія М.Клоцького та І.Івановича сигналізувала, що Беата здійснить повну заміну старих слуг Острозьких відданими їй самій людьми. Ще одним доказом цього є позов зем'янина Грицька Промчейковича 1540 р., який «за росказаньем нашим тело его (Іллі – В.У.) до Киева провадил», а в цей час із його Дядьковського маєтку було вивезено 12 підданих селян⁵⁸. Тож зі вказаного ясно, що Беата не виконала однієї з настанов заповіту – не винагородила слуг Іллі за віддану службу. Вірних слуг померлого князя його дружина потроху усувала, а разом із ними «відсувалася» й пам'ять про самого Іллю Острозького.

⁵² Острозький державний історико-культурний заповідник. – Фонди. – КН 28126.

⁵³ Т.Вихованець обстоює дату 17 серпня, тобто, як сказано в документі, «на третій день після Вознесіння Діви Марії». У XVI ст. це свято припадало на 15 серпня, тож третій день – 17, щонайбільше 18 серпня (див.: *Вихованець Т.* День поховання Костянтина-Василя Острозького: «Нотатки» по полях історичних джерел // *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині.* – Вип.2. – Острог, 2009. – С.204, 211–212, прим.9). Утім сама точність джерела (свідчення Олександри Слуцької 1541 р. щодо повноліття її сина Василя) та умовність визначення дня смерті Іллі не дозволяють однозначно схилитися до цієї версії (ані спростувати, ані підтвердити). Натомість історіографічна традиція називає дату 19 серпня, при якій ми й залишаємося.

⁵⁴ Польський варіант біограми див: *Żelewski R. Ostrogski Ilija.* – S.481.

⁵⁵ *Ричков П.А., Луц В.Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002. – С.118; *Костюк Г.* Житійна ікона пророка Іллі кінця XVI ст. з Дубна // *Волинська ікона.* – Луцьк, 1996. – С.61–63.

⁵⁶ Литовская метрика (1540–1541): Книга 10 судных дел. – Вильнюс, 2003. – №74. – С.72.

⁵⁷ Там само. – С.49.

⁵⁸ Литовская метрика: Книга 12 судных дел. – Вильнюс, 2007. – №2. – С.31.

Згодом, як уже вказувалося, навіть місце поховання Іллі біля батька – Костянтина Івановича Острозького – «запечатав» великим надгробком батькові-гетьманові князь Василь, тож навіть у наш час дослідники стверджують про наявність лише одного-єдиного поховання князів Острозьких в Успенському соборі. Однак могилу Іллі відкрив давно опублікований опис покровів на гробниці, складений 1554 р. Тут сказано: «Князя Костеньтина и кнегини и сына ихъ князя Илии тры злотоглавы съ кресты перловыми»⁵⁹. Отже, у соборі поряд із великим гетьманом литовським було поховано членів його першої родини – дружину Тетяну-Анну та сина Іллю. Можна припустити, що після поховання батька Ілля перепоховав у соборі померлу десятима роками раніше свою матір, цим підкресливши власне «первородство» та права старшого сина на батькову спадщину. Можливо, саме він замовив і коштовні покрови на поховання батьків. Зазначимо, що у цьому ж описі надгробних покровів 1554 р. вказано: «Князя Михайла Острозского злотоглавъ, крестъ на немъ перловый. [...] Кнегини Михайловое злотоглавъ, на немъ крестъ серебряный с перль»⁶⁰. Отже, рідний брат Костянтина Івановича з дружиною також були поховані в Успенському соборі, але окремо, оскільки покрови на їхньому похованні згада-но через три поховання від сім'ї Костянтина Івановича.

Факт поховання поряд із великим гетьманом його першої дружини та їхнього сина спричинив небажання Василя-Костянтина Острозького «лежати» поряд із ними та поховання його й більшості членів його чималої родини в Острозі. А саме встановлення Василем-Костянтиним скульптурного пам'ятника батькові у соборі було покликане, окрім вивищення пам'яті про гетьмана за допомогою незвичного для православного храму позначення поховання ренесансною скульптурою (поставлена у серпні 1579 р., автор – львівський різьбяр Себастьян Чешек⁶¹), ще й бажанням приглушити факт поховання поряд із ним його першої сім'ї. Відзначимо, що й у розписах храму XVIII ст. на фресці північної стіни за лівим кліросом, де були представлені князі відомих родів, похованих у соборі (Гольшанські, Сангушки, Вишневецькі), дід Острозьких репрезентували Костянтин Іванович (справді похований тут) та Василь-Костянтин (лише будівничий надгробка батькові). При цьому ніхто вже не лише не знав, але й не підозрював, що під величним постаментом лежить ще двоє Острозьких – Тетяна-Анна княгиня Гольшанська та князь Ілля Костянтинович.

⁵⁹ Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.1. – К., 1883. – Приложения. – №II. – С.8–9.

⁶⁰ Там же. – С.9.

⁶¹ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. «Бібліотека Києво-Софійського собору». – Спр.186/362-С. – Арк.108 зв. – 109; *Петров Н.И.* Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острозским // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.1. – К., 1879. – С.79–81 (= Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – №22. – С.937–939; Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн.2. – С.9–10 (третьої пагінації)); *Величковський І.* Твори. – К., 1972. – С.137–138; *Gębarowicz M.* Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. – Toruń, 1962. – S.154–164; *Dobrowolski T.* Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich. – Kraków, 1974. – S.349; *Ульяновський В.І.* Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С.112–121; *Сидор-Габелінда О.* Надгробок князя Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1998. – Т.236. – С.279–293.

На тлі двох Костянтинів Ілля майже не з'являвся також у працях істориків роду, в історичних дослідженнях з обсягу острогіани. Однак його велика молитва забезпечила Іллі Костянтиновичу Острозькому довгу молитовну пам'ять багатьох поколінь православної людності. Ця пам'ять на сакральному рівні молитви за його душу звучить і нині в тих монастирях та храмах, на які князь надав фундації, біля родової Межиріцької ікони Богоматері, у Богоявленському соборі Острозького замку. А саме попереднє вивчення форм і суті цієї великої передсмертної молитви Іллі Острозького вказує, що він, як і інші діячі роду, гідний не лише сакральної, але й історичної пам'яті та спеціальних студіювань усіх сюжетів і сфер його життєвого шляху.

The article analyzes the testament of Prince Illia Ostroz'kyi, the "big prayer" of the human to buy the farm. The author lighting up the religiousness image of early modern society on example of one of the representative of the upper stage of the social pyramid. Before the near death young prince believed in the otherworldly life, expiation, the knowledge of small and big eschatology. The power and "scope" of his big premortal prayer point out the authors understanding to the fact of insufficient religiousness by the life and the traditional "faith territory" needs.

Keywords: testament, prayer, redemption, religiosity, prince, family, Ostroz'ki.

